

В. С. Шандра

Проблеми історії України нового часу

В. С. ШАНДРА (Київ)

Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Рєпніна (1816—1834) *

1833 р. малоросійський губернатор дійшов висновку, як облаштувати побут козаків, щоб зберегти їх як окремий стан. Створювалася Головна господарська контора для малоросійських козаків, яка відала їхніми справами⁵⁸. На думку М. Г. Рєпніна, така установа унеможливить переведення козаків на становище державних селян. Згідно з статутом, схваленим імператором 17 січня 1834 р., нагляд і опікування малоросійськими козаками здійснював губернатор, який діяв через губернські і повітові присутствія. Козаки зберігали станові привілеї у правовому відношенні, коли йшлося про цивільні справи. Військові справи розглядав карний суд, який міг позбавити винного стану і зарахувати в солдати. Контора підпорядковувалася Міністерству фінансів і малоросійському генерал-губернатору й знаходилася, як і правитель краю, у Полтаві.

Управління було колегіальним: складалося з голови і трьох радників. Керівника контори — попечителя — призначав губернатор з місцевих дворян. Ним став чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторові князь Г. О. Баратов. Правитель краю призначав і звільняв радників: секретаря, бухгалтера і землеміра. Свої управлінські функції контора здійснювала через попечительства та волосні правління, створені в місцях найбільшої осілості козаків.

Основне завдання контори та її місцевих установ — “привести в известность козаков и их промыслы, чтоб они платили все повинности и платежи и ограждать козаков от обид”⁵⁹, сприяти збереженню козацької земельної власності, контролювати перехід козаків до інших станів та вести статистику їхньої кількості, майна, рекрутської повинності. Контора також повинна займатися, як передбачав М. Г. Рєпнін, влаштуванням освітніх та богодільних закладів.

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 4.

Волосні правління, очолювані головами, яких призначав губернатор, мали забезпечувати своєчасну сплату податків, а для цього здійснювати контроль за козацьким землеволодінням, підтриманням благоустрою, опікуванням сімей, що втратили годувальників. Звіти про свою діяльність контора надсилала малоросійському губернатору і в Міністерство фінансів. Претензії чи невдоволення діями правління козаки обговорювали на сходах.

Як довів М. Стороженко, всі інструкції про посадові обов'язки складав і редагував генерал-губернатор⁶⁰. Він також підготував детальні рекомендації — “руководства” про щорічні перевірки посімейних козацьких списків, які здійснювали особливі чиновники. Вони мали встановити майновий стан козацьких родин, відносячи їх до визначених категорій — “достаточные, посредственного состояния, бедные и ничего не имеющие”. Подібні інструкції регулювали порядок набирання козаків для військової служби. Чітко визначався розмір податків та натуральних повинностей для кожної родини, причому господарю видавалася відповідна довідка.

Розпочала свою діяльність Головна господарська контора у серпні 1834 р., а завершила передачею справ Управлінню державних маєтностей 1839 р.⁶¹

М. Г. Рєпніна слід віднести до діячів декабристського покоління, яке вважало своїм християнським обов'язком піклуватися про селян, зокрема, кріпосних. Він належав до урядовців, які сповідували європейські ідеї просвітницької держави, обов'язком якої була турбота про своїх підлеглих, а її інституції покликані забезпечувати гармонійний розвиток усіх станів.

Його промова, виголошена перед полтавським і чернігівським дворянством 1818 р., неоднозначно оцінювалася сучасниками⁶². Зокрема, калужський предводитель дворянства сенатор М. Г. Вяземський у своєму “Послании российского дворянина к князю Рєпнину (Николаю Григорьевичу), малороссийскому военному губернатору и генерал-адъютанту”⁶³ полемізував щодо ролі дворянства в державі. Він відчув у промові князя нові настрої в ставленні до кріпацтва, які не лише не схвалював, а й намагався переконати останнього, в чому той був не правий і де перевищив свої повноваження.

На переконання М. Г. Вяземського, вислів М. Г. Рєпніна щодо піклування дворян про селянина як про рівного собі необхідно було спочатку узгодити з імператором. Якщо це справді так, тоді варто детальніше ознайомитися з історією Росії, попередні правителі якої “не обгоняли настоящего порядка вещей”. Він пропонував Олександрю I засвоїти істину, що опора і надія дворянства — престол, а твердиня престолу — дворянство, тому не треба наслідувати приклад Франції, бо в Росії кожний поміщик виступає батьком свого селянина, а вольності — ідол чужоземних сліпців. М. Г. Вяземський зауважив, що саме Рєпнін першим з державних діячів звернувся до дворянства із закликами вникати в потреби селянина, однак чи мав він на це право, не посилаючись на монаршу волю.

“Послание” дає змогу визначити, чи справді князь поділяв погляди Олександра I і наскільки був обізнаний з планами імператора щодо ліквідації кріпацтва. Його призначення правителем малоросійських губерній сучасники оцінювали як намір імператора оточити себе однимумцями. Отже, Олександр I звернувся до нього з проханням прозондувати ставлення малоросійського дворянства до ліквідації кріпацтва в регіоні, де кріпосницькі традиції ще не вкорінилися так глибоко, як в інших місцевостях⁶⁴.

Водночас “Послание” відображає умови, в яких діяв генерал-губернатор, коли, не отримавши письмових розпоряджень імператора, міг бути звинуваченим у перевищенні своїх повноважень. Під час допиту С. М. Кочубея в Комітеті 1826 р. з'ясувалося, що він ще 1817 р. звернувся

до імператора з проектом звільнення селян від кріпацтва. Це наштовхнуло Олександра I підтримати ініціативу малоросійського дворянства у цій справі⁶⁵.

Сучасний російський історик А. Н. Сахаров вважає, що саме від М. Г. Рєпніна С. М. Кочубей отримав негласне доручення підготувати проект звільнення селян⁶⁶. Можливо, цим пояснюється приїзд Олександра I до Полтави 14 вересня 1817 р., коли він зупинявся в помешканні дійсного статського радника С. М. Кочубея, а не губернатора, як було прийнято⁶⁷. А. В. Предтеченський стверджував, що С. М. Кочубей самостійно підготував проект “Правил для управління именіями” і через М. Г. Рєпніна передав його Олександрові I⁶⁸. За іншими даними, сенатор М. М. Новосильцев, член Негласного комітету, ознайомив М. Г. Рєпніна з проектом С. М. Кочубея під назвою “Правила для вільного состояния помещицких крестьян” та своїми зауваженнями до нього⁶⁹.

Як показав московський історик С. В. Мироненко, Олександр I був розчарований проектом С. М. Кочубея і діями князя М. Г. Рєпніна. Адже вони не говорили про ліквідацію кріпацтва, а лише пропонували шляхи поліпшення становища селянства. Йшлося про регламентацію, впорядкування відносин між поміщиком і селянином. Ця акція свідчила, що малоросійське дворянство на відміну від прибалтійських поміщиків не поспішало виявляти ініціативу в звільненні селян. Як з'ясувалося, не мав детальної програми реформування становища селян і уряд. Однак виступ М. Г. Рєпніна перед полтавським і чернігівським дворянськими зібраннями був розцінений Олександром I як передчасний.

Промова М. Г. Рєпніна у списках розійшлася по Росії, а згодом опублікована в часописі “Дух журналів”, за що на видавця, цензора Яценкова було накладено адміністративне стягнення⁷⁰. Більшість дворянства заявила про незгоду вносити будь-які зміни у становище селянства, не говорячи вже про його звільнення на будь-яких умовах, на що сподівався імператор⁷¹.

Російський самодержець першим злякався своєї утопічної пропозиції і заборонив навіть обговорювати селянське питання в пресі. Тим більше він не дозволив малоросійському губернатору провести гласне обговорення відносин поміщика з селянином у ввіреному йому генерал-губернаторстві⁷².

Вважаємо, що і М. Г. Рєпнін розумів складність свого становища, бо намір Олександра I підштовхнути дворянство до проведення реформи, а не розпочати її самому переконував у невпевненості, реформаторській імітації замість самих реформ. Варто лише вказати на долю М. М. Сперанського, висланого 1812 р. до Сибіру.

С. В. Мироненко вважає, що позиція малоросійського дворянства розчарувала Олександра I. Доречніше було б зауважити, що його неглибокі реформаторські переконання, відсутність ділових пропозицій розчарували й М. Г. Рєпніна, який, за твердженням М. Д. Антоновича, обожнював Олександра I ще з 1812 р.⁷³ і готовий був йти до кінця накресленим шляхом. Очевидно, М. Г. Рєпнін розраховував, що саме імператор зобов'язаний запровадити законодавство, яке б гарантувало природне право на розвиток кожного соціального стану. За такого перебігу подій стає зрозумілим, чому турботою про селянина перейняті його клопотання про відстрочку виплат податків і позик державними селянами⁷⁴. М. Г. Рєпнін намагався провадити прискіпливі розслідування причин убивств того чи іншого управляючого поміщицьких маєтків.

У поданні до Миколи I (1831 р.) князь прагнув переконати імператора в необхідності звільнити від сплати недоїмки не лише козаків, а й поспо-

литих. Це не вдалося йому здійснити на рівні міністрів внутрішніх справ і фінансів та й Комітету міністрів. На думку М. Г. Репніна, для підтримання спокою в імперії слід враховувати особливості українського 600-тисячного селянства, яке ще відносно недавно було вільним. Старші його представники не відрізнялися від козацтва в кінці століття, ще пам'ятають “выгоды свободы”, заздрять звільненням від сплати недоїмки козакам, що може загрожувати благополуччю поміщиків⁷⁵. Про виступи селян, “возмечтавших, что они по происхождению из козаков”, губернатор неодноразово доповідав Миколі I⁷⁶.

Незважаючи на посилення в своїх розпорядженнях на загальноросійські узаконення щодо покарання учасників селянських виступів, М. Г. Репнін переконував, що їх причинами були жорстокість поміщиків, переобтяження кріпаків роботами та позбавлення їх земельних наділів. 1833 р. він нагадав дворянству про його прямиї обов'язок дбати про забезпечення селян збіжжям у голодні роки⁷⁷.

В статті Н. Добротворського детально відображено заходи М. Г. Репніна, спрямовані на відвернення загрози виникнення голоду в генерал-губернаторстві. Це насамперед виведення військ з Полтавської губернії, на утримання яких виділялися значні запаси хліба. За клопотанням губернатора уряд виділив спочатку 500 тис. руб. і запропонував йому подати пропозиції щодо ліквідації наслідків неврожаю. М. Г. Репнін особисто об'їхав Полтавську губернію, визначив найбільш потерпілі повіти. За підрахунками чиновників його канцелярії, в них мешкали майже 200 тис. чол., значну частину з яких становили безземельні козаки та поміщицькі селяни. Оперативно одержавши ці дані, уряд дозволив виділити кошти з продовольчого запасу для ліквідації наслідків голоду.

Наступним кроком губернатора була вимога виділити урядову позику поміщикам для закупівлі зерна, щоб забезпечити хлібом селянські родини. У разі використання коштів не за призначенням, а на придбання предметів розкоші чи власне господарство маєток власника брали під опіку. Поміщикам було наказано піклуватися про кожного селянина, давати йому можливість заробити на хліб, не допускати жебрацтва. М. Г. Репнін погрожував, що селянин, вигнаний поміщиком, отримає свободу. Ним також були призначені державні комісіонери з числа чиновників, які спеціально виїжджали в сусідні губернії і навіть до Туреччини, де закуповували хліб, який потім продавали голодуючим⁷⁸.

Питання ускладнювалося тим, що на початку липня міністр фінансів, щоб обмежити розмір допомоги, дозволив малоросійським козакам і державним селянам переселятися в Кавказьку область для поповнення місцевих козацьких військ. Коли туди з обох губерній вирушили понад 8 тис. душ, попередньо розпродавши майно і землю, надійшло розпорядження припинити переселення, бо на Кавказі також почалася посуха. Князь прийняв рішення розмістити переселенців на квартирах. Він клопотався перед імператором, щоб дозволив виділити певну суму з продовольчого капіталу для їх утримання, а також відкласти сплату ними недоїмок і податків⁷⁹. Генерал-губернатор встановив контроль за цінами на хліб, його перевезенням, заборонив винокуріння із зерна, скасував рекрутський набір тощо. Подавши звіт Миколі I про вжиті заходи щодо ліквідації наслідків неврожаю, М. Г. Репнін отримав 30 листопада 1834 р. рескрипт імператора, в якому схвалювалися його дії та висловлювалася “совершенная благодарность и благоклонность”⁸⁰.

Своє ставлення до кріпацтва М. Г. Репнін продемонстрував у клопотанні про звільнення М. С. Щепкіна від кріпосної залежності (1818 р.)⁸¹.

М. Г. Репнін захищав інтереси полтавського купецтва, яке відстоювало корпоративне право на торгівлю в місті і заручилося його підтримкою при обранні своїх представників для контролю за торгівлею, зокрема, для недопущення займатися нею стороннім особам⁸². 1830 р. М. Г. Репнін вжив заходів для впорядкування ярмаркової торгівлі в генерал-губернаторстві. Ярмарки, як правило, проходили в містечках на центральній площі, що здавалася на відкуп. Кошти від цього надходили до скарбниць ратуш або магістратів, які самі визначали їхні розміри. Губернатор встановив єдину для всієї Малоросії таксу на певні товари. Укладати відповідні угоди мали губернські правління. Дії М. Г. Репніна підтримали на місцях, адже він затверджував перелік товарів, які продавалися відкупним способом і доходи з яких витрачалися на міські потреби⁸³.

М. Г. Репніну стало відомо, що без його дозволу 1818 р. в Чернігові міщани-теслярі організували особливий цех, причому об'єдналися не лише за професією, а й за національною приналежністю. Розслідування показало, що це були чернігівські міщани “русской породы”⁸⁴. Цех було закрито і попереджено, щоб надалі губернські правління такі цехи не реєстрували.

Однією з особливостей Малоросійського генерал-губернаторства був значний відсоток євреїв серед його мешканців. М. Г. Репнін вирішив упорядкувати спосіб їх проживання, зокрема, переселити їх з сіл до містечок. На його думку, зайнятість єврейського населення шинкуванням, позичками грошей сприяє “соблазну, разврату и разорению поселян”⁸⁵.

Законодавчими актами початку століття євреї отримали право торгувати в містечках і містах Малоросії, а в селах з дозволу казенних палат оселялися лише євреї-хлібороби. Однак поміщики, порушуючи законодавчі норми, наймали євреїв управителями, винокурами, відкупниками. Поступово євреї стали утримувачами горілчаних відкупів, поштових станцій і розвозів, млинів, постачальниками провіанту для армії, орендарями поміщицьких і козацьких маєтків, монополізуючи промисли і торгівлю краю. Проте найбільшої шкоди, на думку губернатора, вони завдавали ярмарковій торгівлі, бо шляхом реалізації контрабандних товарів зменшували ціни, встановлені осілими купцями.

Постійне порушення євреями законодавства змусило М. Г. Репніна вжити рішучих заходів для впорядкування їхнього способу життя. З'ясувалося, що лише тисяча євреїв осіла, решта вела “безпашпортное бродяжничество”, яке було заборонено. Тому незаконними були визнані розрахунки в шинках за спиртні напої речами, а головне поновлювалася чинність статей положення 1804 р., якими заборонялося поміщикам і козакам передавати євреям право на вільне шинкування. Однак ці розпорядження губернатора були малорезультативними, бо поміщики вже звикли до послуг євреїв і не могли відмовитися від прибутків, які приносила їм єврейська підприємницька діяльність та вміння останніх перетворювати матеріальні цінності на гроші.

Найбільш яскраво це знайшло вияв під час неврожаїв 1820—1821 рр., коли єврейські купці монополізували торгівлю хлібом. М. Г. Репнін кілька разів звертав увагу центрального уряду на ці порушення і вимагав виселення євреїв у містечки⁸⁶. Зрештою, Олександр I схвалив кілька узакошень 1821 і 1822 рр., за якими євреїв виселяли з сіл у міста, де вони були записані за останньою ревізією і де їхню діяльність легше було контролювати. Швидко цей захід дав бажані результати: ціни на хліб знизилися.

Губернатор слідкував за переселенням євреїв, одержуючи рапорти членів нижнього земського суду, і зрозумів, що вони прагнуть потрапити в прикордонні з Росією місцевості, зокрема, в Мглинський повіт⁸⁷.

29 листопада 1821 р. Комітет міністрів заборонив євреям утримувати шинки в Чернігівській губернії, а через півроку за наполегливим клопотанням М. Г. Репніна указом міністра фінансів — і в Полтавській⁸⁸.

Як відомо, іноземними колоністами Малоросійського генерал-губернаторства займався М. Г. Репнін. 27 грудня 1818 р. на основі його донесень Олександр I указом міністру внутрішніх справ затвердив низку заходів, які мали поліпшити їхнє становище. Це відповідало намірам князя забезпечити місцевим сукном армійські частини, що перебували на постої в генерал-губернаторстві. Цим же узаконенням вони передавалися в його відання⁸⁹. Було списано державний борг та передано у власність колоністів помешкання з угіддями. Інструкція, підписана князем 1820 р., передбачала запровадження елементів самоуправління під контролем чиновника, який доповідав генерал-губернатору про прохання іммігрантів. Їм дозволяли продавати сукно і вовну казні та займатися ремеслами. Вони мали власний суд. Їх виборні особи не лише затверджувалися генерал-губернатором, а й, згідно з інструкцією, отримували платню від своїх громад, надсилаючи до канцелярії правителя Малоросії звітну документацію⁹⁰.

Губернатор слідкував за функціонуванням політичної поліції в краї. III відділення в. й. і. в. канцелярії, не маючи місцевих установ, спиралося на губернаторську структуру влади. Найбільш яскраво ця його функція виявилася під час слідства у справі повстання декабристів, частина з яких була членами масонських лож. Зокрема, зазнали переслідувань і члени полтавської масонської ложі. Князю Репніну доручили провести формальне розслідування. Він ще донедавна шанобливо ставився до цих діячів, а тепер мав вжити щодо них репресивні заходи. Не виконати розпорядження Санкт-Петербурга він не міг. Тоді князь вдався до тактики компромісу. Формально було виконано все, про що йшлося в розпорядженнях. Обшуки здійснювалися під керівництвом обер-аудитора його канцелярії О. Й. Імберга, який мав оглянути маєток покійного М. М. Новикова. Його особисті папери переглядалися в присутності повіреного С. М. Кочубея, частина з них тут же була спалена⁹¹.

Обшук у помешканні чиновника генерального суду В. В. Тарновського також був проведений таким чином, щоб одержати негативний результат. Його син, який служив у канцелярії генерал-губернатора, “випадково” дізнавшись про намір провести обшук, встиг попередити про нього родину⁹². В інших підозрюваних вилучалися “целые тюки бумаг”, які попередньо переглядав генерал-губернатор, а потім їх надсилали до Санкт-Петербурга. Завдяки позиції генерал-губернатора справа про полтавське масонство закінчилася безрезультатно. З членів масонських лож покарали лише В. Л. Лукашевича, який потрапив у Петропавлівську фортецю за звинуваченням в організації Малоросійського таємного товариства. Після звільнення йому дозволили проживати у вибраному ним Борисполі. Здійснювати поліцейський нагляд за ним було доручено Управлінню малоросійського губернатора. Переяславський комісар щотижня доносив, чим займається В. Л. Лукашевич, а правитель краю, в свою чергу, щомісяця повідомляв про це у Санкт-Петербургу.

Малоросійський військовий губернатор мав також зібрати відомості про повстання Чернігівського полку. За повідомленням корпусного командира, М. Г. Репнін доручив чиновникам провести формальне слідство у справі братів Муравйових. Для цього було допитано правителя родового маєтку у містечку Хомутці Миргородського повіту та проведено там обшук, у ході якого вилучено два портфелі з паперами, які доставлені для перегляду у Полтаву. В рапорті Миколі I від 12 січня 1826 р. генерал-губер-

натор доповідав, що “в Малороссии нет ни малейших преступных связей от Муравьевых”⁹³.

Державною справою вважав малоросійський губернатор просвітницьку діяльність, зокрема, у справі запобігання епідемій. Його інструкція “Открытое предписание”⁹⁴ від 14 вересня 1830 р. містила рекомендації по боротьбі з холерою в побуті. Йому належить ідея відкриття у Полтаві товариства врятування на водах, що надавало першу медичну допомогу⁹⁵.

Аналізуючи діяльність М. Г. Рєпніна на посаді малоросійського генерал-губернатора, слід акцентувати увагу на його відносинах з монархами. З Олександром I він досяг взаєморозуміння з багатьох питань. Так, пропозиції імператора щодо діяльності масонських лож чи Біблійного товариства в Малоросії або ліквідації кріпацтва знаходили підтримку правителя Малоросійського генерал-губернаторства. В той же час він не поділяв багатьох принципів управління державою, яких дотримувався Микола I. Князь, зокрема, був упевнений, що репресивні заходи не можуть бути засобом досягнення поставленої урядом мети. Як очевидець розвалу монархічної Європи, він вважав, що держава повинна реагувати на потреби всіх верств суспільства щодо реалізації їх прав. Загострення державної податкової політики вело, на думку М. Г. Рєпніна, до того, що “все репрессивные меры бесплодны и только раздражают облагаемых”⁹⁶.

Під час зустрічі М. Г. Рєпніна з Миколою I у Чернігові 1829 р. питання про розміри податків обговорювалося детально. М. Г. Рєпніну здалося, що імператор погодився з неможливістю сплатити недоїмки, які щороку накопичувалися за Малоросією. В розмові порушувалося питання і про сплату податку за право виготовлення спиртних напоїв у поміщицьких маєтках. При цьому виявилось найменше спільних точок зору. Микола I вважав, що це право перешкоджає українському дворянству повною мірою служити імперії: “...Все писцы стараются получить чин XIV класса”⁹⁷, а потім бросают службу, чтобы сделаться кабатчиками”⁹⁸.

Князь, вихований на традиціях справедливості, доводив, що імператор зобов'язаний управляти державою так, щоб задовольняти інтереси всіх станів. Економічний розвиток, на його думку, визначається внутрішніми, самодостатніми чинниками, які держава має враховувати в ході проведення податкової політики. В одній із записок М. Г. Рєпнін ставив питання про те, що податки мають бути посильними, не повинні душити “частную промышленность и трудолюбие” населення. Якщо мають на увазі окремі випадки несплати, то можна говорити про недбалість, але коли це масова несплата, то ті, хто знаходиться “у браздов государственного правления, должны исследовать причины”. З Малоросії протягом останніх 15 років надходила однакова кількість податкових коштів. Місцеве дворянство, не сплачуючи їх, не розкошує. М. Г. Рєпнін доводив, що встановлені податки перевищують статки поміщицького господарства. Сплатити їх, а крім того, недоїмки — неможливо⁹⁹.

Для поліпшення економічного становища Малоросійського генерал-губернаторства, на його думку, потрібно було переглянути податкову і фінансову політику, здійснити державну закупівлю хліба для отримання населенням грошей, сприяти заснуванню заводів і фабрик. Міністр фінансів, на його переконання, повинен “удалать всякое отягощение народа и умножать богатство в империи и охранять источники государственных доходов от истощения”¹⁰⁰. До того ж, князь вважав за необхідне здійснити перехід до стягнення поземельного податку, зокрема, з козаків.

В іншій записці 1832 р. йшлося про нове адміністративно-територіальне облаштування Малоросії. Для поліпшення ефективності виконавчої влади варто було б створити в генерал-губернаторстві ще одну губер-

нію. Це дало б змогу губернаторам глибше вникати у суть локальних проблем, а присутствені місця позбавлятимуться багатьох невирішених справ. Доцільно також збільшити кількість поліцейських чиновників, число яких значно відстає від “многочисленності народного”. Слід удосконалити діяльність повітових судів та з’ясувати причини недостатньої активності малоросійського дворянства у виборних установах ¹⁰¹.

З іншого боку, М. Г. Репнін вказував на наявність регіональних особливостей, які, на його думку, не можна не враховувати. Нехтування ними, вважав він, породжує небажане для влади, а отже, для держави невдоволення населення. “В административном деле только с доверием и простотой можно идти к добру, иначе усложняется дело”, — резюмував губернатор в одному з партикулярних листів до В. П. Кочубея ¹⁰². Він дотримувався позицій цивілізованого варіанту державного устрою, при якому уряд, зокрема імператор, повинні більше довіряти своїм підданам, особливо сановникам високого рівня. Така довіра повинна надавати їм більшу свободу дій ¹⁰³.

В історичній літературі є кілька версій про причини звільнення М. Г. Репніна з посади генерал-губернатора. М. Стороженко побіжно оглянув висловлювання про сепаратизм та українофільство князя, витрати ним державних коштів на власні потреби при спорудженні Полтавського інституту шляхетних панянок, сутички з графом О. Г. Строгановим та князем Миколою Павловичем, майбутнім імператором. Називалася ще одна з можливих причин звільнення — його відсутність на коронуванні Миколи I, яка могла бути розцінена як протест проти заслання молодшого брата, декабриста С. Г. Волконського ¹⁰⁴.

Історик дотримувався думки, з якою важко не погодитися, а саме: Миколі I не сподобалася запальність князя при відстоюванні інтересів непривільєваних станів. Це також суперечило намірам місцевих землевласників, серед яких були такі державні діячі, як В. П. Кочубей. Сановники зводили наклепи на М. Г. Репніна, доповідаючи Миколі I про нібито сепаратистські настрої князя ¹⁰⁵.

Д. І. Дорошенко вважав, що за постійні клопотання перед урядом щодо проведення більш гуманної політики у ставленні до місцевого населення Микола I запідозрив його в сепаратизмі й вислав за кордон ¹⁰⁶. Кожна з цих версій певною мірою відповідає істині.

На нашу думку, основна причина полягала в адміністративно-правовій проблемі регіонів Російської імперії. На початок 1830-х років у вищих ешелонах влади остаточно перемогла точка зору про централістський розвиток Російської держави. Спроби М. Г. Репніна акцентувати увагу на зміцненні ввіреного йому регіону не сприймалися. В атмосфері беззастережного послуху, поліцейського нагляду за порядком і дисципліною висловлювати власні думки, навіть на державному рівні, вважалося поганим тоном.

Не слід ігнорувати і рішення імператора ліквідувати генерал-губернаторство в Малоросії. Про це опосередковано було повідомлено, коли імператор ознайомився з доповідною запискою тоді вже члена Державної ради М. Г. Репніна від 29 липня 1835 р. про поліпшення управління малоросійськими козаками і резюмував: “Звание малороссийского военного губернатора замещено не будет” ¹⁰⁷.

Наступником М. Г. Репніна на посаді малоросійського губернатора став генерал-лейтенант, сенатор О. Д. Гур’єв, призначений 31 грудня 1834 р. До речі, син міністра фінансів неприємно ставився до М. Г. Репніна, який відстоював права козаків. Тому свого часу в колах, які стежили за цією боротьбою, зокрема, в оточенні М. О. Максимовича, побуту-

вала зловтіха, що “Репнин одолел Гурьева, когда тот хотел присвоить козаков казне”¹⁰⁸.

Отже, малоросійський губернатор М. Г. Репнін, призначений Олександром I, узгоджував свої дії з намірами вищої влади і проводив політику подальшої інтеграції Малоросії у складі Росії. При цьому губернатор враховував інтереси панівної верстви краю і шляхом компромісів досяг порозуміння з українським дворянством, до якого прихильно ставився, поділяв його патріотичні почуття. Ця політика здійснювалася помірковано, обережно, тактовно і неупереджено. Він допомагав шляхті, яка прагнула мати однакові права з російським дворянством, зміцнити свої позиції в імперії, але не як самостійної сили, а як її частини. Українське дворянство навчало своїх дітей вдома, не посилаючи їх до російських столиць, що давало змогу швидше залучати їх на державну службу.

М. Г. Репнін корегував дії уряду, який намагався применшити значення української шляхти. Це спричинило б її консолідацію на регіональному рівні, що загрожувало б цілісності імперії. Він певною мірою втілював у життя настанови Катерини II про усвідомлення українським населенням переваг імперського державного управління. Відносини генерал-губернатора з дворянством були неоднозначними. Дотримуючись тактики компромісу, правитель краю не випускав з поля зору глобальну проблему російського адміністрування в Малоросії, прискорюючи політичну централізацію в імперії.

Ідеї епохи Просвітництва, які були співзвучними з його переконаннями, принципи його світоглядної парадигми полягали у врахуванні місцевих особливостей (“бо влада йде зверху, а довіра — знизу”) та поступового їх використання на благо імперії, що не відповідало прямолінійним правам поглядам Миколи I.

Сповідуючи принципи врегульованої поліцейської держави, з якими М. Г. Репнін добре був обізнаний ще в Саксонії, він намагався встановити державний контроль з детальним регламентуванням, опікою і наглядом за всіма проявами соціального життя. За час перебування М. Г. Репніна в Малоросії відбулося остаточне злиття українського судочинства з великоросійським. 1822 р. за його поданням Державна рада поширила на українські губернії (а 1826 р. їх підтвердила) правила про встановлення опіки над дворянськими маєтками¹⁰⁹. В Малоросії було замінене магдебурзьке право і Литовський статут на російські закони (1831 р.), ліквідовано посади підкоморіїв, комірників, хорунжих і возних (1834 р.), а їх обов’язки покладено на земську і міську поліцію. 5 грудня цього ж року повіти перейменовано на “уезды”¹¹⁰.

За час урядування М. Г. Репніна Малоросія практично інтегрувалася в складі Росії, бо російський наступ відбувався з урахуванням інтересів основних станів суспільства — дворянства і козацтва.

⁵⁸ К о г у т З. Російський централізм і українська автономія. — С. 246.

⁵⁹ 2ПСЗ. — Т. IX. — № 6727.

⁶⁰ С. Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 12. — С. 337.

⁶¹ 2ПСЗ. — Т. IX. — Отд. 1. — 1834. — СПб., 1835. — № 7323; Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка. — Полтава, 1849. — С. 132.

⁶² Л а ш к е в и ч А. С. Речь малороссийского генерал-губернатора кн. Н. Гр. Репнина к дворянству Черниговской и Полтавской губерний // Киевская старина. — 1887. — Кн. 1. — С. 172—177; Ю. В. Речь кн. Н. Г. Репнина и дело об ее напечатании // Киевская старина. — 1890. — Кн. 7. — С. 118—123; П а в л о в с к и й И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802—1902. — С. 21—23; ЦДІАК України, ф. 1343, оп. 1, спр. 5. Друкарський примірник губернської друкарні; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, XIV, № 385.

- ⁶³ Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной его императорского величества канцелярии. — СПб., 1895. — Вып. 7. — С. 161.
- ⁶⁴ Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. — М., 1989. — С. 79.
- ⁶⁵ Там само. — С. 20.
- ⁶⁶ Сахаров А. Н. Александр I (К истории жизни и смерти) // Российские самодержцы. — М., 1994. — С. 69.
- ⁶⁷ Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. — Полтава, 1902. — С. 30, 32.
- ⁶⁸ Предтеченский А. В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века. — М.; Л., 1957. — С. 346.
- ⁶⁹ Сборник исторических материалов. — Вып. 7. — С. 165—171.
- ⁷⁰ Ю. В. Речь кн. Н. Г. Репнина и дело об ее напечатании. — С. 118—123. Про значення промови свідчать факти про її розповсюдження серед української шляхти і як результат — збереження серед паперів М. Стороженка та в інших особистих фондах (ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 229).
- ⁷¹ Мироненко С. В. Самодержавие и реформы. — С. 96—99.
- ⁷² Там само. — С. 138; Сборник исторических материалов. — Вып. 7. — С. 172. Пропозиція М. Г. Репніна про створення фактично губернських комітетів була врахована урядом Олександра II під час підготовки реформи 1861 р.
- ⁷³ Антонович М. Князь Репнін, генерал-губернатор Саксонії. — С. 60.
- ⁷⁴ М-ра Ив. Из бумаг сенатора М. П. Миклашевского // Киевская старина. — 1890. — Кн. 1. — С. 121.
- ⁷⁵ Письмо кн. Н. Г. Репнина к императору Николаю Павловичу // Киевская старина. — 1882. — Кн. 12. — С. 557—560.
- ⁷⁶ Селянський рух на Україні. 1826—1849 рр. 36. документів і матеріалів. — К., 1985. — С. 112—114 та ін.
- ⁷⁷ Отношения малороссийского военного губернатора князя Репнина к маршалкам дворянства о крестьянах // ЧОИДР. — М., 1874. — Кн. 2. — С. 47—53.
- ⁷⁸ Доброворский Н. Голод в Полтавщине в 1833 и 34 гг. и меры, принятые против него // Киевская старина. — 1886. — Кн. 1. — С. 583—584.
- ⁷⁹ Невтривеский И. Одна из мер борьбы с голодом в 1833 году в Полтавской губернии (архивное “Дело о переселенцах”) // Труды ПГУАК. — Полтава, 1916. — Вып. 16. — С. 46, 49.
- ⁸⁰ Сборник исторических материалов. — СПб., 1896. — Вып. 8. — С. 72.
- ⁸¹ Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина. — С. 90; М. Н. Выкуп М. С. Щепкина из крепостного состояния // Киевская старина. — 1897. — Кн. 10. — Отд. II. — С. 9—10.
- ⁸² Павловский И. Ф. Полтава в XIX столетии (Очерки по архивным данным, с рисунками). — С. 277.
- ⁸³ ПСЗ. — Т. V. — Отд. II. — 1830. — СПб., 1831. — № 3961.
- ⁸⁴ Павловский И. Ф. Об уничтожении цеха “русской породы” в Чернигове // Труды ПГУАК. — Полтава, 1910. — Вып. 6. — Ч. II. — С. 317.
- ⁸⁵ Извлечение из записки на французском языке, поданной министром финансов Канкриным и возражение на оную малороссийского военного губернатора, князя Репнина // ЧОИДР. — М., 1864. — Кн. 2. — С. 131.
- ⁸⁶ Павловский И. Ф. Статистика еврейского населения в Полтавской губернии со времени ее учреждения и о черте оселости // Труды ПГУАК. — Полтава, 1908. — Вып. 5. — С. 229—240.
- ⁸⁷ Извлечение из записки на французском языке. — С. 139.
- ⁸⁸ ПСЗ. — Т. XXXVII. — 1821. — СПб., 1830. — № 28821; Т. XXXVIII. — 1822—1823. — СПб., 1830. — № 29036.
- ⁸⁹ ПСЗ. — Т. XXXV. — 1818. — СПб., 1830. — № 27598.
- ⁹⁰ Инструкция для внутреннего распорядка и управления иностранных суконщиков, поселенных в Полтаве, Константинограде и Кременчуге // Труды ПГУАК. — Полтава, 1913. — Вып. 10. — С. 204—215.
- ⁹¹ Павловский И. Ф. Массонская ложа в Полтаве. — С. 6.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само. — С. 66.
- ⁹⁴ Щугуров Н. Предписания князя Репнина по поводу холеры в 1830 г. // Киевская старина. — 1893. — Кн. 10. — С. 153—155.
- ⁹⁵ Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина. — С. 65—67.
- ⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 66, арк. 4.
- ⁹⁷ Чин колезького реєстратора.
- ⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 66, арк. 7—9.
- ⁹⁹ РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1035, оп. 1, спр. 470, арк. 4.

¹⁰⁰ Записка кн. М. Г. Репнина про необхідні зміни в податковій політиці, опублікована в ЧОИДР. — М., 1863. — Кн. 1. — С. 178—191; Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802—1902. — С. 251—258.

¹⁰¹ РДІА в Санкт-Петербурзі, ф. 1035, оп. 1, спр. 472.

¹⁰² ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 66, арк. 2.

¹⁰³ С. Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 11. — С. 151; ЦДІАК України, ф. 267, оп. 1, спр. 66, арк. 7.

¹⁰⁴ С. Н. К портрету князя Николая Григорьевича Репнина. — С. 477—480.

¹⁰⁵ Там само. — С. 349.

¹⁰⁶ Дорощенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 510.

¹⁰⁷ С. Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Кн. 12. — С. 347; ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 92, арк. 90.

¹⁰⁸ Шаховский А. Годы службы Н. П. Гилярова-Платонова в Московском цензурном комитете // Русское обозрение. — 1898. — Январь. — С. 131.

¹⁰⁹ 2ПСЗ. — Т. I. — 1826. — СПб., 1830. — № 610.

¹¹⁰ 2ПСЗ. — Т. V. — 1831. — Отд. I. — СПб., 1832. — № 4319; Т. IX. — Отд. I. — 1834. — СПб., 1835. — № 6718.